

ПРОБЛЕМА ШКІЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО КАНОНУ
В МЕТОДИЧНІЙ НАУЦІ: АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕННЯTHE PROBLEM OF THE SCHOOL LITERARY CANON
IN METHODOLOGICAL SCIENCE: ANALYSIS OF THE STATE OF RESEARCH

У статті проаналізовано основні концепції формування шкільного канону з української літератури. Зіставлено процеси формування канону в різних національних літературах. Виділено риси, які характеризують шкільний літературний канон із XIX ст. й до сучасної системи освіти в гімназії. Подано концепції учених різних періодів розвитку методики навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах щодо основних засад укладання шкільних програм із літератури.

Зазначено, що потреба в реформуванні змісту літературної освіти виникла вже на поч. XX ст. й потребувала врахування критеріїв добору творів для кола шкільного читання: поєднання класичних художніх творів, що сприяють формуванню поняття про історичне минуле, та сучасних, які дозволяють випускникам шкіл вести бесіди на літературні теми; відповідність літературних творів, які вивчаються в школах, психологічним та віковим особливостям учнів.

Виявлено, що у XX–XXI ст. шкільний літературний канон стає складником літературного канону загалом і викликає дискусії в колі літературознавців та освітян. Існують множинні тлумачення літературного канону, метаканони, які визначають його побутування в шкільній літературній освіті в різні періоди її розвитку. Від часів незалежності України в літературознавчих працях і в методиці навчання літератури відбувається деконструкція соціалістичного канону як ідеологічного явища.

Наголошується на потребі періодичного коригування змісту літературної освіти з урахуванням тенденцій розвитку української літератури для дітей та юнацтва, методики навчання літератури, суспільних викликів, інтерпретаційних процесів в осмисленні певних літературних творів. Тенденція перегляду літературного канону спостерігається не лише в українському літературознавстві, а й у зарубіжному, що свідчить про глобальні зміни в ідеологічних нашаруваннях, які продукуються, зокрема, в царині літератури. Акцентовано на необхідності формування сучасного шкільного літературного канону з урахуванням оптимального поєднання класичних творів для дітей і про дітей та найкращих здобутків сучасної літератури для цієї вікової категорії читачів.

Ключові слова: літературний канон, шкільна літературна освіта, література для дітей та юнацтва, учень-читач, читацька компетентність, шкільна програма з української літератури, підручник української літератури, методика навчання мовно-літературної галузі.

The article the basic concepts of forming a school canon of Ukrainian literature is analysed. The processes of canon formation in different national literatures are compared. The features that characterize the school literary canon from the XIX century and to the modern system of education in the gymnasium are highlighted. The concepts of scientists of different periods of development of methods of teaching Ukrainian literature in secondary schools on the basic principles of compiling school curricula in literature are presented.

It is noted that the need to reform the content of literary education arose at the beginning in XX century. She needed to take into account the criteria for selecting works for the school reading circle: a combination of classical works of art that contribute to the formation of the concept of the historical past, and modern, which will allow school graduates to have conversations on literary topics; correspondence of literary works studied in schools to psychological and age features of students.

It was found that in the XX–XXI centuries the school literary canon becomes a component of the literary canon in general and provokes discussions among literary critics and educators. There are many interpretations of the literary canon, the presence of metacanons that determine its existence in school literary education in different periods of its development. Since the independence of Ukraine, the deconstruction of the socialist-realist canon as an ideological phenomenon has been taking place in literary works and in the methodology of teaching literature.

Emphasis is placed on the need to periodically adjust the content of literary education taking into account trends in Ukrainian literature for children and youth, methods of teaching literature, social challenges, interpretive processes in the understanding of certain literary works. The tendency to revise the literary canon is observed not only in Ukrainian literary criticism, but also in foreign literature, which indicates global changes in ideological layers, which are produced, in particular, in the field of literature. The need to form a modern school literary canon, taking into account the optimal combination of classical works for children and about children and the best achievements of modern literature for this age group of readers is accented.

Key words: literary canon, school literary education, literature for children and youth, student-reader, reading competence, school program on Ukrainian literature, textbook of Ukrainian literature, methods of teaching language and literature.

УДК 373.5.016:821.161.2:37.091.214
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/36.17>

Слижук О.А.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри української літератури
Запорізького національного
університету

Постановка проблеми в загальному вигляді. Формування змісту літературної освіти на всіх етапах розвитку методики навчання літератури спиралося на питання канонічності/неканонічності творів для вивчення в школі. Найбільше суперечностей в усі періоди розвитку методики літератури викли-

кало вивчення творів, сучасних для певної епохи, визначення критеріїв, за якими вони можуть вивчатися в школі на різних освітніх ступенях. Ці питання літературної освіти є актуальними й нині, оскільки відбувається реформування освітньої системи України загалом й навчання мовно-літературної

галузі зокрема, пов'язане з вимогами Державного стандарту базової середньої освіти (2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Активізація інтересу науковців до перегляду шкільного канону стала помітним явищем у зв'язку з появою літературознавчих праць Т. Денисової [5], Р. Мовчан [11], В. Моренця [12], У. Федорів [15] та ін. Учені звертаються до характеристики літературного канону в зарубіжних літературах, зіставляють його формування з українським літературним процесом, роблять спроби осучаснення, з'ясування його національної специфіки. У процесі фахових дискусій виокремлено поняття канону літератури для дітей та юнацтва як специфічного феномена, розглянуте у працях У. Гнідець [3], що зумовило увагу до нього літературознавців, які цікавляться шкільною літературною освітою. Зокрема, Т. Качак зазначає важливість промоції дитячої книги й читання для оновлення кола читання школярів за рахунок художніх творів сучасних письменників [6; 7], Г. Клочек говорить про необхідність нового погляду на літературну освіту в Новій українській школі [8], Ю. Ковбасенко викладає власні спостереження за формуванням шкільного літературного канону в українських школах [9]. Не залишилась аналізована проблема поза увагою видавців. Їй присвячені статті Е. Огар [13; 14] та ін. У працях з історії педагогіки й методики навчання української літератури Л. Березівської [1], Т. Яценко [17] та ін. також частково відображені проблеми удосконалення шкільних програм на різних етапах розвитку освітньої системи України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас для вирішення проблеми вдосконалення шкільних програм з української літератури, оновлення їх змісту, що дасть змогу осучаснити шкільний літературний канон, необхідно звернутися до історіографії цього питання, вивчення досвіду літературознавців, науковців у галузі методики літератури, видавців, що дасть змогу виокремити й скоригувати критерії канонічності художніх творів для сучасного шкільного кола читання.

Мета статті – проаналізувати наукові концепції відбору художніх творів для шкільної програми з української літератури, висловлені літературознавцями, видавцями, методистами, здійснити їх систематизацію для вироблення критеріїв змістового наповнення сучасної літературної освіти.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на досить тривалий період становлення методики навчання літератури як науки, теоретичного розвитку вона набула лише в середині XIX ст. Це пов'язано з тим, що ані в навчальних закладах Російської імперії, ні в школах Австро-Угорщини, у складі яких перебували території сучасної України, не було окремого предмета «Література». Про викладання літератури до середини XIX ст.

дізнаємося з праці В. Данилова [4]. У ній видатний методист доводить, що предмет «Словесність» – не дуже давній у російських школах. Учений піддає критиці методи його викладання й підкреслює необхідність вільної інтерпретації художніх творів на уроках. Цінними для нашого дослідження є роздуми вченого про час виникнення предмета й зміст літературної освіти. Він зазначає, що «статут гімназій 1804 року не передбачав словесності як окремого предмета викладання» [4, с. 8], а в статуті гімназій 1852 року вже визначена мета викладання словесності: «в процесі викладання необхідно було мати на меті переважно те, що застосовують в сучасному освіченому товаристві та сучасній літературі. Певно, в уяві автора статуту освічена людина має володіти вмінням підтримувати розмову на літературну тему, виказувати свої міркування про театральну п'єсу, загалом вести себе по-світськи» [4, с. 9]. Не заперечуючи цих положень статуту, автор наголошує і на ціннісному потенціалі літератури, особливо давньої доби, яка, на його думку, також має вивчатись у гімназіях: «Із погляду розвитку в школі народних цінностей, важливо, щоб уявлення учня про ідейне життя Батьківщини не обмежилися сучасністю чи недавнім минулим, а простягалися й у глибину минулого, тому що знання минулого сприяє конкретизації уявлення про Батьківщину, образності, визначеності, точності, приєднуючи до уявлень про Батьківщину яскраві риси минулого» [4, с. 62]. Ю. Бондаренко, аналізуючи науковий доробок В. Данилова, зауважує важливі його положення, серед яких і ті, що стосуються змісту програми з літератури: «Літературний матеріал має відповідати психологічним можливостям школярів, їх віковим інтересам, загальному розвитку. У протилежному разі він не буде сприйнятий школярами» [2, с. 106]. Спостерігаємо потребу в реформуванні змісту літературної освіти, яка виникла вже на поч. XX ст. й потребувала врахування критеріїв добору творів для кола шкільного читання: поєднання класичних художніх творів, що сприяють формуванню поняття про історичне минуле, та сучасних, які дозволять випускникам шкіл вести бесіди на літературні теми; відповідність літературних творів, що вивчаються в школах, психологічним та віковим особливостям учнів.

У школах Галичини наприкінці XIX ст. панувала схоластика, учні читали твори переважно давнього письменства. Про це ми дізнаємося зі статей І. Франка, присвячених аналізу сучасної йому системи літературної освіти в середніх школах. Зокрема, він зазначає, що «ціль руських викладів у середніх школах повинна бути – ознайомлення з живою мовою і живою (народною і артистичною) літературою» [16, с. 330]. Детально проаналізувавши «педагогічні мемуари» І. Франка, В. Микитюк зауважує: «Щодо ж освітнього канону лектури,

то співвідносно до актуальних вимог сьогодення класик рекомендував вивчати літературу в єдиній системі культури, в єдиній системі розвитку літератури та мистецтва, себто вважав антропологічний аспект головним в учінні літератури» [10, с. 194]. Потреба доповнення «шкільної лектури» сучасними творами українського та європейського письменства, викликана, на думку І. Франка, прагненням формування в молодого покоління фундаментальних духовних і моральних цінностей, культурної пам'яті, відчуття спільних національних і загальноєвропейських святинь, єдності поколінь.

У ХХ–ХХІ ст. шкільний літературний канон стає «одним із мірил» літературного канону загалом, оскільки останній викликає дискусії в колі літературознавців. Останніми роками навіть виникає міф про його відсутність, найбільш доказове спростування якого подає В. Моренець: «В усій виразності класичного набутку, вірцевого переліку імен, творів, а також, що головне, філософсько-естетичних принципів такий канон почав формуватися у ХVІІ ст. стараннями викладачів Києво-Могилянської академії. Ми маємо десятки авторських курсів з поезики, естетики та риторики, присвячених мистецтву слова та його найрепрезентативнішим візрцям» [12, с. 9]. Аналіз наукових праць про літературний канон засвідчує його існування, але водночас множинність тлумачень, наявність метаканонів, так званих «канончиків» (термін Р. Мовчан), які визначають його побутування в шкільній літературній освіті в різні періоди її розвитку.

У 20-ті роки ХХ ст., як зазначає Т. Яценко, «становлення шкільної методики як науки зумовлене пошуком оптимальних методів, прийомів і форм навчання та виховання, підтверджує помітну суперечність між змістом і формами навчання, а також прагнення педагогів досягти паритету між тим, що вивчати і тим, як навчати» [17, с. 101].

У часи радянської школи, побудованої на ідеологічних засадах, укладачі шкільних програм з української літератури орієнтувалися на єдиний соцреалістичний ідеологічний візрєць і йому підпорядковували вибір художніх творів для текстуального вивчення. Перегляд і вдосконалення програм відбувалося у 1967, 1973, 1984, 1987, 1990 роках у зв'язку зі змінами в освітніх парадигмах, але перелік авторів і їхніх творів залишався майже без змін. У підручниках, що їх супроводжували, подавалися критичні статті як візрці аналізу художнього твору. Методика навчання літератури полягала у тлумаченні основних положень літературно-критичних статей підручника, тільки після цього відбувалася текстуальна робота. Індивідуальна читацька інтерпретація літературних творів не застосовувалась як прийом аналізу.

Від часів незалежності України у літературознавчих працях і в методиці навчання літератури відбувається деконструкція соцреалістичного

канону як ідеологічного явища, в яке, на думку У. Федорів, «вписані тексти та автори, що є як носіями культурної пам'яті, так і механізмами здійснення влади. Так, до канонізованого радянською владою списку входили такі автори, як П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, О. Гончар, М. Бажан тощо. Проте ці автори, на відміну від великої кількості їх текстів, сьогодні залишилися в каноні» [15, с. 40].

Оскільки, як зазначає Л. Березівська, «реформування змісту загальної середньої освіти України впродовж 1991–2002 років відбувалося в складний перехідний період, коли радянська авторитарна парадигма відходила в минуле й потрібно було розбудовувати демократичну особистісно орієнтовану систему освіти, котра відкривала нові горизонти її розвитку» [1, с. 11], в цей час спостерігаємо варіативність шкільних програм з української літератури, укладених різними науковими інституціями, та вільний вибір вчителями літератури програм і підручників для навчання школярів.

Процес побудови нової парадигми літературної освіти на мультикультурній основі зі збереженням національної культурної пам'яті триває. Він відображений у програмах і підручниках української літератури з кінця 1990 – початку 2000 років, зокрема і в програмі 2005 року Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, укладеній авторським колективом під керівництвом Раїси Мовчан, авторки наукових досліджень про функціонування канону української класики в сучасній школі. Аналізуючи процес змін українського літературного канону в постколоніальну добу і його вплив на зміст шкільного курсу української літератури, Р. Мовчан зауважує, що «в основі вивчення літератури в школі лежить перехідний, практичний, надзвичайно важливий канон, який закріплює ієрархію загальнонаціонального канону як феномена національної культури, як важливого елементу національної пам'яті, культурної свідомості. Водночас він усе ж допомагає передбачати і його перегляд, актуальні переакцентації» [11, с. 14]. Справді, нині чинна шкільна програма з української літератури зазнала кількох фундаментальних переосмислень: розвантаження програми відбувалось відповідно до наказу № 100 Міністерства освіти і науки України від 06.02.2015 р. та наказу № 617 Міністерства освіти і науки України від 03.06.2016 р.; оновлення програми було здійснене відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України № 52 від 13.01.2017 р. та № 201 від 10.02.2017 р. На часі – укладання нових модельних програм мовно-літературної галузі у зв'язку з кардинальним реформуванням освітньої системи України та впровадженням концепції Нової української школи.

Тенденція перегляду літературного канону спостерігається не лише в українському літературознавстві, а й у зарубіжному, що свідчить про

глобальні зміни в ідеологічних нашаруваннях, які продукуються, зокрема, в царині літератури. Т. Денисова аналізує ці зміни на прикладі американської літератури й доходить висновку: «Визнання діалогу як основи комунікативності суттєво змінює і ставлення до канону – як до його формування, так і до виконуваних ним функцій, створює інший фрейм для конструювання канону: не через руйнацію попереднього, а через відбір і варіативність поєднання різних моделей» [5, с. 44].

У цьому аспекті варто зауважити, що зміст літературної освіти в сучасних закладах середньої освіти України має спиратися не лише на літературознавчий канон загалом, а й на взірці літератури для дітей та юнацтва, які є найбільш відповідними віковим та психологічним особливостям учнів-читачів та враховують європейський досвід побудови шкільного курикулуму. Хоча доволі слушною є й думка Ю. Ковбасенка: «Ураховуючи як світовий досвід, так і особливості української соціокультурної ситуації, слід поставити питання про оптимальні шляхи та конкретні механізми формування, легітимізації та фіксації українського літературного канону. При цьому зокрема необхідно передбачити засоби мінімізації, а в ідеалі унеможливлення, впливу на канон і курикулум будь-яких «локальних» (партійних, кланових, особистих) упливів, що суперечать загальнодержавним інтересам» [9, с. 16]. Тобто шкільний літературний канон має якісно відрізнятися від літературного канону загалом, бо він спирається на інші критерії відбору літературних творів.

У. Гнідець, порівнюючи процеси формування шкільного літературного канону в Німеччині та в Україні, доходить висновку про їх різновекторність. На відміну від Німеччини, де в ньому враховуються сучасні дані міжнародних літературних рейтингів у царині літератури для дітей та юнацтва, український «шкільний канон слугує, передусім, розвитку літературного смаку, естетичному вихованню відчуття краси та регулюється відповідно до психо-емотивної спроможності сприйняття з боку читача, який зростає. Корпус літератури «шкільного канону» донедавна складали твори дорослих класиків, які із часом увійшли в «коло дитячого читання» або були ними спеціально написані для дітей» [3, с. 79]. Однак, вважає авторка дослідження, шкільний літературний канон також має бути активним, у ньому мають відбуватися процеси «канонізації-деканонізації» (термін У. Гнідець (Баран)), які виражатимуться в оновленні, осучасненні змісту шкільних програм з української й зарубіжних літератур. Справедливою в цьому сенсі є думка В. Моренця: «Окрім іншого, канон є суб'єктом і вимагає того, щоби давати художні поштовхи: вдалі і невдалі, результативні і ялові, експериментальні й полемічні – різні, але безперервні і повсякчасні. Канон жадає слова»

[12, с. 16]. Відповідність художніх творів певним критеріям літературного канону відбувається в діахронії, отже, найкращі тексти, написані для дітей сучасними їм письменниками, можуть так і залишитися поза їх увагою. Водночас не заперечуємо, що класичні твори української літератури, написані про дітей і адаптовані для сприйняття школярів-підлітків, мають становити змістове ядро шкільних програм з української літератури, але методика їх вивчення має спиратися на сучасні технології, медіазасоби, враховувати поколіннєві особливості сучасних школярів, зокрема «кліповість мислення».

Видавці дитячих книг констатують доступність такого «осучаснення класики». Зокрема, Е. Огар зазначає: «Сьогодні для актуалізації класики, що визнається суспільством як важлива складова його історичного культурного канону, уведенню її в сучасний соціокультурний контекст, для подолання часової (інколи навіть цивілізаційної) дистанції між класичним твором і недорослим читачем – дитиною XXI ст. існують різноманітні прийоми видавничої та екранної медіаізації» [14, с. 83]. Дослідники літератури для дітей та юнацтва також зазначають необхідність оновлення змісту, обсягу й методики літературної освіти в Україні. Визнаємо слушною позицію Т. Качак у цьому аспекті: «Літературна освіта в Україні потребує оновлення як на рівні змісту, так і на рівні методики. Однак перспективним шляхом розвитку читацької культури юного покоління є не тільки реформування літературної освіти, а й активна промоція дитячої книги та читання» [6, с. 245]. Завдання оновлення змісту шкільних програм з української літератури нині має комплексний характер, адже мають враховувати й оновлення методики навчання мовно-літературної галузі, зумовлене компетентнісним підходом. Перш за все, вивчення української літератури в сучасних закладах середньої освіти спрямоване на формування літературної, читацької, ключових компетентностей через досягнення очікуваних результатів навчання та формування наскрізних умінь.

Висновки. Отже, системне вивчення проблеми дослідження дало змогу узагальнити основні складники формування й становлення шкільного літературного канону в школах України.

Узагальнено наукові концепції відбору художніх творів для шкільної програми з української літератури, висловлені літературознавцями, видавцями, методистами у процесі розвитку методики навчання літератури як науки, які спирались на певні наукові й освітні теорії.

У процесі дослідження вдалось виробити рекомендації для вдосконалення критеріїв змістового наповнення сучасної літературної освіти, які враховують вимоги сучасного українського літературного канону загалом і канону літератури для дітей

та юнацтва, спираються на вікові й психологічні особливості школярів у різні періоди розвитку їхньої особистості.

Разом із тим на часі розробка методики вивчення сучасних українських творів різних жанрів, які входять до системи текстуального вивчення й позакласного читання в закладах базової середньої освіти, що і є предметом нашого наукового пошуку та основою майбутніх публікацій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Березівська Л. Реформування змісту загальної середньої освіти в незалежній Україні в напрямі національної самоідентифікації (1991–2002 роки): історико-джерелознавчий аспект. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 33. Т. 2. 2021. С. 9–15.
2. Бондаренко Ю. Стратегія і тактика літературної освіти в методичній праці Володимира Данилова «Література як предмет викладання». *Данилов В.В. Література як предмет викладання (Середня та нижча школи. Учительські інститути*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 95–106.
3. Гнідець У. Канон літератури для дітей та юнацтва. *Слово і Час*. 2014. № 8. С. 72–80.
4. Данилов В.В. Література як предмет викладання (Середня та нижча школи. Учительські інститути. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 107 с.
5. Денисова Т. Роздуми про літературний канон (на американському матеріалі). *Слово і Час*. 2009. № 8. С. 33–45.
6. Качак Т. Літературна освіта в Україні: промоція дитячої книги і читання. *Література. Діти. Час. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва*. 2013. Вип. 4. С. 239–246.
7. Качак Т. Сучасна українська література для дітей та юнацтва як зміст літературної освіти. *Гірська школа українських Карпат*. 2017. № 17. С. 161–165.
8. Ключок Г. Літературна освіта в Новій українській школі: стратегія і тактика реформування. *Дивослово*. 2017. № 1. С. 7–11.
9. Ковбасенко Ю. Формування літературного канону та куррикулуму літературної освіти: світовий досвід і український шлях. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. 2011. № 9. С. 6–12.
10. Микитюк В. Канон шкільної лектури в педагогічних мемуарах Івана Франка. *Науковий вісник МНУ ім. В. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2018. № 2 (61). С. 190–195.
11. Мовчан Р. Канон української класики, його функціонування в сучасній школі. *Дивослово*. 2018. № 12. С. 11–15.
12. Моренець В. Український літературний канон: міфи та реальність. *Наукові записки НаУКМА*. Том 21: Філологічні науки. 2003. С. 9–17.
13. Огар Е. Класика для дітей як видавничий та соціокультурний феномен. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2009. Вип. 1. С. 484–499.
14. Огар Е. Сучасні медійні засоби «перепрочитання» творів української класики для дітей. *Соціальні комунікації. Поліграфія і видавнича справа*. 2019. № 2 (78). С. 77–86.
15. Федорів У. Літературний канон: феномен культурної пам'яті чи інститут соціальної домінації. *Питання літературознавства*. 2005. Вип. 13 (70). С. 36–42.
16. Франко І. Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах. *Зібрання творів: у 50 т.* Т. 26. Київ : Наукова думка, 1980. С. 320–331.
17. Яценко Т. Тенденції розвитку методики навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах (друга половина ХХ–початок ХХІ століття) : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2016. 360 с.